

Radostław Jakubowski

Marchijski Instytut Wspierania Technologii i Innowacji
(Maerkisches Institut fuer Technologie und Innovationsfoerderung)

Metody pomiaru kapitału społecznego jako podstawowego zasobu społeczeństwa obywatelskiego

Abstrakt: Koncepcja kapitału społecznego staje się coraz bardziej popularnym narzędziem umożliwiającym transdyscyplinarne podejście do zjawisk integracyjnych o charakterze społeczno-ekonomicznym. Artykuł porusza problematykę metod pomiaru kapitału społecznego. Koncentruje się on na dwóch perspektywach określania wskaźników pomiaru kapitału społecznego — przez badanie zmiennych struktur społecznych oraz przez analizowanie procesów społecznych zachodzących w wyniku działania tych zmiennych. Dzięki użyciu strukturalnej analizy sieci kontaktów można zmierzyć takie zmienne struktur społecznych, jak: wielkość, zwartość, heterogeniczność sieci kontaktów, siłę powiązań w ramach tychże sieci, poszczególne pozycje aktorów, dostęp do poszczególnych sieci kontaktów (ich otwartość), kryteria członkostwa w ramach sieci, stopień hierarchizacji i sformalizowania ich struktur. Natomiast dzięki zastosowaniu „perspektywy zorientowanej na aktora”, czyli bazującej na relacjach w badaniu kapitału społecznego, można zbadać takie podstawowe komponenty kapitału społecznego, jak zaufanie i normy społeczne (ze szczególnym uwzględnieniem norm wzajemności). Kapitał społeczny można więc badać za pośrednictwem struktur społecznych go tworzących oraz w sposób deskryptywny, koncentrując się na charakterze relacji między aktorami w ramach sieci. Wybór metody badawczej zależy od konkretnych potrzeb poznawczych. Dobór badanych zmiennych warunkowany jest zaś określonym kontekstem społecznym pomiaru oraz przedmiotem badania.

Słowa kluczowe: kapitał społeczny, metody pomiaru, wskaźniki pomiaru kapitału społecznego, struktury społeczne, zmienne pomiarowe struktur społecznych, strukturalna analiza sieciowa, perspektywa zorientowana na aktora

Methods of measuring social capital as an essential resource of civil society

Abstract: The concept of social capital is becoming a more and more popular instrument which enables transdisciplinary approach to integrative phenomena of socioeconomic nature. The article discusses the methods of measuring of social capital. It focuses on two perspectives in determining the indicators of measuring social capital — through examining the social structures' variables and through analyzing the social processes taking place as a result of these variables. Using a structural analysis of networks we can measure such social structures' variables as: the size, density, heterogeneity of networks, the strength of ties within the framework of the network, the individual positions of the actors, access to individual networks of contacts (their openness), criteria for membership within the network, the degree of hierarchy and formalization of their structures. On the other hand, using the "actor-oriented perspective," which is based on relationships in studying social capital, we can explore the essential components of social capital, such as: trust and social norms (with particular reference to the standards of reciprocity). Social capital can be researched through the social structures that create it, as well as in a descriptive manner, focusing on the nature of the relationship between actors within the network. The selection of research methods depends on specific cognitive needs. The choice of tested variables is determined by the social context of research as well as by the subject of study.

Keywords: social capital, methods of measuring, indicators of social capital, social structures, variables of social capital, structural analysis of networks, actor-oriented perspective

Wstęp

Chcąc zoperacjonalizować czynniki mające wpływ na stopień rozwoju i charakter społeczeństwa obywatelskiego, należy skoncentrować się na zasobach, na których ono wyrasta i dzięki którym może w ogóle funkcjonować jako wspólnota obywatelska. Wiele koncepcji społeczeństwa obywatelskiego podstawowym zasobem społeczeństwa obywatelskiego, zarówno w sferze strukturalnej, jak i aksjonormatywnej, czyni kapitał społeczny. Kapitał społeczny traktowany jest w nich jako zasób społeczeństwa obywatelskiego, określający jego jakość¹. Na płaszczyźnie ogólnej składa się on z elementów strukturalnych (sieci społeczne), normatywnych (normy społeczne, wartości) oraz behawioralnych (przejawy działań podejmowanych przez jednostki w strukturach społecznych)². Dzięki swym łączącym (kooperacja, ukierunkowanie na dobro wspólne), aktywizacyjnym (obywatelstwo *in actu*) i wspierającym funkcjom wspomaga rozwój społeczny w kierunku partycypacyjnej wspólnoty obywatelskiej. W konsekwencji wpływa także na demokrację — jej jakość i efektywność funkcjonowania. Akcje społecznego kapitału, czyli zaufanie, normy i sieci kontaktów, kumulują się i samowzmacniają, stwarzając przestrzeń do wykształcenia się cnót obywatelskich, a w konsekwencji społeczeństwa obywatelskiego³.

¹ L. Dziewięcka-Bokun, *Spółeczeństwo obywatelskie jako fundament kapitału społecznego*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny. Wybrane problemy teorii i praktyki*, red. D. Moroń, Wrocław 2009, s. 66.

² D. Moroń, *Aktywność w trzecim sektorze jako jeden z wymiarów kapitału społecznego*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny...*, s. 120.

³ R.D. Putnam, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków 1995, s. 276.

Najważniejsze koncepcje kapitału społecznego powiązanego ze społeczeństwem obywatelskim, funkcjonujące we współczesnym dyskursie naukowym, sformułowane zostały w ubiegłym stuleciu przez francuskiego socjologa Pierre'a Bourdieu, amerykańskiego socjologa Jamesa Colemana oraz amerykańskiego politologa Roberta Putnama. Kapitał społeczny stanowi bardzo atrakcyjne narzędzie analizy w wymiarze transdyscyplinarnym. Łączy on bowiem w sobie kategorie ekonomiczne, kryjące się pod pojęciem „kapitał”, oraz socjologiczne, zawarte w określeniu „społeczny”⁴. To transdyscyplinarne podejście umożliwia badanie fenomenów społeczno-ekonomicznych w ramach jednego ujęcia teoretycznego, za pomocą metod badawczych dostępnych obu dyscyplinom nauki.

Pojęcie kapitału społecznego do współczesnego dyskursu naukowego wprowadził P. Bourdieu⁵. Zdefiniował on kapitał społeczny jako „sumę rzeczywistych oraz potencjalnych zasobów, które związane są z posiadaniem trwałej sieci mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych kontaktów opartych na wzajemnym zaufaniu i uznaniu”⁶ — innymi słowy, takich, które umożliwiają każdemu ze swoich członków wsparcie dzięki posiadanemu przez całą zbiorowość kapitałowi⁷. Bourdieu traktował kapitał społeczny jako produkt „strategii inwestycyjnych”⁸ ukierunkowanych na zawieranie oraz podtrzymywanie kontaktów, które w przyszłości mogą przynieść korzyści. Nestor francuskiej socjologii wskazywał więc na *quasi*-ekonomiczną wartość, którą niesie z sobą kapitał społeczny. Inwestycja w zasoby, jakie wnosili do sieci kontaktów poszczególni jej członkowie, była jednak w jego koncepcji ukierunkowana jedynie na dobro prywatne danej jednostki⁹.

Wymiar dobra publicznego uzyskał zaś kapitał społeczny w koncepcji J. Colemana. Rozszerzył on interpretację idei inwestowania w zasoby na gruncie kapitału społecznego i umiejscowił ją w ramach teorii racjonalnego wyboru (*rational choice theory*)¹⁰. Dla amerykańskiego socjologa sieć kontaktów i powiązane z nią zasoby, będące do dyspozycji jej członków, winny działać — w ujęciu normatywnym — w oparciu o normę wzajemności¹¹. Determinuje ona bowiem charakter wzajem-

⁴ M. Mayer, *Soziales Kapital und Stadtentwicklungspolitik — ein ambivalenter Diskurs*, [w:] *Bürgergesellschaft, soziales Kapital und lokale Politik. Theoretische Analysen und empirische Befunde*, red. M. Haus, Opladen 2002, s. 36.

⁵ Termin „kapitał społeczny” pojawił się oczywiście na gruncie naukowym dużo wcześniej, gdyż pod koniec XIX wieku, w pracy Alfreda Marshala dotyczącej różnych typów kapitału fizycznego — zob. A. Biedermann, *Die strategische Bedeutung Sozialen Kapitals. Eine Untersuchung auf der Ebene interorganisationaler Beziehungsnetzwerke*, Hamburg 2007, s. 14.

⁶ *Ibidem*, s. 16.

⁷ P. Bourdieu, *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, red. J.G. Richardson, New York 1986, s. 248.

⁸ A. Biedermann, *op. cit.*, s. 17.

⁹ D. Moroń, *Kapitał społeczny — próba definicji*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny...*, s. 26.

¹⁰ M. Euler, *Soziales Kapital. Ein Brückenschlag zwischen Individuum und Gesellschaft*, Oldenburg 2006, s. 13.

¹¹ J. Coleman, *Social Capital in the Creation of Human Capital*, „American Journal of Sociology” 94, 1988.

nych korzyści członków sieci kontaktów, czyniąc ją tym samym dobrem wspólnym¹². Zasada wzajemności, w myśl której działa racjonalny aktor, sprawia, że wzajemne oczekiwania i zobowiązania poszczególnych jednostek reprodukowane są na zasadzie sprzężenia zwrotnego w przyszłości, po wypełnieniu bieżących zobowiązań. Ta bazująca na wzajemnym zaufaniu reguła (rozwinęta następnie przez Francisa Fukuyamę pod postacią tak zwanego promienia zaufania (*radius of trust*), czyli kręgu osób, wśród których obowiązują normy ufności, wzajemności i współpracy¹³), sprawia, że żadnemu z aktorów nie opłaca się łamanie zobowiązań, gdyż koszty takiego działania są niewspółmiernie wysokie w stosunku do ewentualnych, chwilowych korzyści¹⁴. Efektywność sankcji negatywnych za złamanie przyjętych norm (na przykład wykluczenie i związana z nim utrata korzyści z przynależności do sieci kontaktów) oraz profity wynikające z ich przestrzegania (np. obniżenie kosztów transakcyjnych) sprawiają, że szczególnie w tych sieciach kontaktów, w których interakcje są częste i powtarzalne, akumuluje się kapitał społeczny¹⁵.

O ile J. Coleman nadał kapitałowi społecznemu wymiar publiczny, o tyle R.D. Putnam rozszerzył go o aspekt polityczny. Zdaniem autora *Demokracji w działaniu* kapitał społeczny ma bardzo istotny wpływ na funkcjonowanie demokratycznego systemu politycznego. Sieci społecznego zaangażowania, wykształcające się w oparciu o Colemanowskie normy wzajemności i zaufanie, jakim darzą się członkowie, stanowią bowiem ważny zasób integrujący społeczeństwo wokół wartości obywatelskich¹⁶. Tak pojmowany kapitał społeczny, stymulujący aktywność obywatelską, zapewnia według Putnama polityzację roszczeń na rzecz dobra wspólnego przez oddziaływanie instytucjonalnych form sieci społecznego zaangażowania (pod postacią różnego rodzaju stowarzyszeń, klubów, związków religijnych *etc.*) na decydentów politycznych. Związki obywatelskie są więc w tej koncepcji podstawą działania społeczeństwa obywatelskiego, które samo w sobie składa się z dwóch komponentów — kapitału społecznego oraz zbioru cech o charakterze aksjonormatywnym, które Putnam określa zbiorczym mianem *civic virtues* („cnoty obywatelskie”; „obywatelskość”; „obywatelska kultura polityczna”) — przy czym „cnoty obywatelskie” są wtórne wobec działania kapitału społecznego. Kapitał społeczny wytwarzany jest zaś przede wszystkim w trzecim sektorze, stanowiącym

specyficzny obszar, w którym ujawnia się społeczeństwo obywatelskie. W owym trzecim sektorze (umiejscowionym pomiędzy państwem a gospodarką) znajduje się też jądro społeczeństwa obywatelskiego. Podstawę tego sektora tworzą na-

¹² B. Grüb, *Sozialkapital als Erfolgsfaktor von Public Private Partnership*, Berlin 2007, s. 78.

¹³ F. Fukuyama, *Zaufanie: kapitał społeczny, a droga do dobrobytu*, przeł. A. i L. Śliwa, Warszawa-Wrocław 1997, s. 310.

¹⁴ J. Coleman, *Foundations of Social Theory*, Cambridge 1990, s. 302 n.

¹⁵ O.W. Gabriel *et al.*, *Sozialkapital und Demokratie. Zivilgesellschaftliche Ressourcen im Vergleich*, Wien 2002, s. 26.

¹⁶ L. Vogt, *Das Kapital der Buerger. Theorie und Praxis zivilgesellschaftlichen Engagement*, Frankfurt-New York 2005, s. 145.

tomiaś dobrowolne stowarzyszenia obywatelskie, które bazują na dobrowolnym członkostwie¹⁷.

W ramach tych mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych sieci społecznego zaangażowania (stowarzyszeń) działają obywatele, których aktywność oparta jest na zasadzie dobrowolności. Na bazie powtarzalnych interakcji międzyludzkich wykształcają się tu normy i wartości bazujące na zasadzie wzajemności oraz wytwarza się wzajemne zaufanie między zaangażowanymi obywatelami.

Uwarunkowania prowadzenia pomiarów kapitału społecznego

Aby móc spojrzeć na kapitał społeczny możliwie szeroko, przez określenie wpływu kontekstu społeczno-politycznego na jego kształtowanie, niezbędne jest poznanie metod pomiaru kapitału społecznego, które takie właśnie spojrzenie umożliwiają. Ich dobór może być następnie dostosowany do konkretnych potrzeb badawczych. Kombinacyjne zastosowanie różnych metod pomiaru kapitału społecznego umożliwia bowiem zdefiniowanie precyzyjnie określonych zmiennych poznawczych. Dalej zaprezentowane zostaną najważniejsze metody pomiaru kapitału społecznego.

Na początek jednak kilka słów na temat trudności związanych z pomiarem kapitału społecznego. Niewątpliwie najistotniejszą z nich jest to, że nie istnieje jedna uniwersalna metoda pomiaru. Przy określaniu wskaźników kapitału społecznego można bowiem zdecydować się na przeprowadzenie pomiaru w oparciu o zmienne struktur społecznych, jak również w oparciu o procesy społeczne zachodzące w wyniku działania tych zmiennych. Na potrzeby analitycznego ujęcia struktury społecznej używana jest najczęściej formalna analiza sieci społecznego zaangażowania. Kapitał społeczny można jednak mierzyć także w sposób niebezpośredni, przez jego elementy traktowane jako zmienne zależne. W takim przypadku poszczególne zmienne opisowe (elementy kapitału społecznego) wysuwają się na pierwszy plan. Celem pomiaru jest w tej sytuacji określenie właściwości wytwarzanego zaufania, norm społecznych oraz gęstości sieci kontaktów (np. w celu określenia zdolności kooperacyjnej)¹⁸. Pomiar zmiennych opisowych zachodzi wtedy w sposób niebezpośredni. „W konsekwencji pomiar kapitału społecznego uzależniony jest od pomiaru trudno bądź w ogóle niekwantyfikowalnych elementów tegoż kapitału”¹⁹. Kapitał społeczny jest więc konstruktem wielowymiarowym, ujawniającym swoje działanie na wielu różnorodnych płaszczyznach, które z kolei przenikają się wzajemnie i oddziałują na siebie. Do integratywnego pomiaru mo-

¹⁷ R.D. Putnam, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York 2000, s. 39.

¹⁸ B. Grüb, *op. cit.*, s. 130.

¹⁹ *Ibidem*.

delu kapitału społecznego niezbędna jest zatem wielopłaszczyznowa analiza międzywymiarowa. Umożliwia ona bowiem systemowe umiejscowienie uwarunkowań i przyczyn oddziaływania kapitału społecznego w zestawieniu z efektami tegoż oddziaływania na konkretnych poziomach agregacji. „Przy tym nie należy ograniczać się do jednowymiarowych zależności pomiędzy przyczyną a oddziaływaniem, lecz należy tematyzować przede wszystkim wzajemne oddziaływania i zależności pomiędzy wieloma płaszczyznami”²⁰. Istotne jest także, że kapitał społeczny powstaje dzięki sieciom kontaktów i jest w nich zakorzeniony. Z tego też wynikają kompleksowość i dynamika rozwoju kapitału społecznego, które odzwierciedlają owe sieci kontaktów. To również utrudnia pomiary fenomenu, jakim jest kapitał społeczny.

Metoda strukturalnej analizy sieciowej

Najpierw więc zaprezentowane zostaną metody pomiaru struktur społecznych kapitału. Metoda strukturalnej analizy sieciowej umożliwia pomiar zmiennych kształtujących struktury społeczne. Dzięki zastosowaniu strukturalnej analizy sieci kontaktów zmierzyć można takie zmienne struktur społecznych w ich ramach, jak: wielkość, zwartość, heterogeniczność sieci kontaktów, siłę powiązań w ramach sieci kontaktów, poszczególne pozycje aktorów w ramach sieci kontaktów, dostęp do poszczególnych sieci kontaktów (ich otwartość), kryteria członkostwa w ramach sieci kontaktów, stopień hierarchizacji i sformalizowania struktur sieci kontaktów. Wielkość danej sieci kontaktów określana jest przez liczbę kontaktów w sieci lub osób funkcjonujących w jej ramach. Zmienna ta znajduje swoje zastosowanie w porównaniach badanej sieci kontaktów do innej sieci bądź porównaniach liczby kontaktów lub osób w ramach danej sieci do potencjalnie możliwej liczby osób lub kontaktów. W ten sposób powstaje tak zwany społeczny kontekst pomiaru. Zwartość struktur społecznych sieci kontaktów informuje z kolei o stopniu „usieciowienia” — to znaczy gęstości kontaktów w jej ramach. Badanie zwartości struktur następuje przez określenie proporcji istniejących kontaktów w ramach sieci w stosunku do maksymalnie możliwych. W koncepcji kapitału społecznego Roberta Putnama kapitał społeczny może charakteryzować się wysoką bądź niską zwartością. Oznacza to, że w przypadku niskiej zwartości kontakty zachodzące w ramach sieci są sporadyczne i rzadkie, a w przypadku wysokiej — liczne i intensywne²¹. Zwartość kapitału społecznego może także być mierzona w sposób niebezpośredni, za pomocą pomiarów efektów oddziaływania sieci kontaktów (jeśli te zależą od intensywności interakcji w ramach sieci). Do przeprowadzenia pomiarów wykorzystany może być także stopień formalizacji i instytucjonalizacji struktur w ramach sieci kontaktów. W przypadku wysoko sformalizo-

²⁰ A. Biedermann, *op. cit.*, s. 60.

²¹ L. Vogt, *op. cit.*, s. 151.

wanych i zinstytucjonalizowanych struktur sieci kontaktów ustalenie procedur postępowania w kontaktach jest stosunkowo proste i daje wyczerpujące informacje na temat uwarunkowań tychże kontaktów. W przypadku jednak struktur sieci kontaktów o niskim stopniu formalizacji i instytucjonalizacji muszą zostać użyte inne metody pomiaru, które uwzględniają aspekt subiektywności w badaniu (jak na przykład badania ankietowe przeprowadzane wśród aktorów występujących w ramach sieci kontaktów). Heterogeniczność sieci kontaktów określa stopień zróżnicowania aktorów w ramach sieci w odniesieniu do takich kryteriów socjodemograficznych, jak: wiek, płeć, przychód, stan cywilny itp. Zmienne te mogą być jednorodne (homogeniczne) bądź zróżnicowane (heterogeniczne). Ustalenie stopnia zróżnicowania owych zmiennych umożliwia bardzo często określenie charakteru sieci kontaktów w odniesieniu np. do inkluzyjności czy stopnia otwartości sieci. Zdefiniowanie stopnia zróżnicowania sieci kontaktów ułatwiać może na przykład wysoki stopień formalizacji i instytucjonalizacji sieci (kryteria socjodemograficzne aktorów sieci są bowiem najczęściej zdefiniowane na gruncie formalnym). Ta zmienna struktury sieci kontaktów pozostaje także w ścisłym związku z Putnamowskimi terminami: kapitał „łączący” (*bridging social capital*) oraz kapitał „spajający” (*bonding social capital*), odnoszącymi się bezpośrednio do integratywnego wymiaru oddziaływania kapitału społecznego. Kapitał „spajający” jest formą kapitału społecznego, która wykształca się w ramach grup o jednorodnych cechach socjodemograficznych, podczas gdy kapitał „łączący” określa powiązania powstające między aktorami cechującymi się zróżnicowanymi zmiennymi socjodemograficznymi²². Oddziaływanie kapitału „łączącego” cechuje się według Putnama raczej pozytywnymi skutkami w wymiarze integracji grup społecznych wchodzących w skład sieci kontaktów, podczas gdy kapitał „spajający” wiąże się z ryzykiem wykluczenia pewnych grup społecznych²³. Stopień heterogeniczności sieci kontaktów może być zatem traktowany jako wskaźnik określający poziom inkluzyjności i otwartości sieci, przekładający się na poziom integratywności oddziaływania kapitału społecznego. Kolejna zmienna badana z użyciem strukturalnej analizy sieciowej — tj. siła powiązań w ramach sieci kontaktów — pozostaje w ścisłym związku z określeniem ich gęstości. Siła/słabość powiązań pomiędzy aktorami może być definiowana jako wypadkowa nakładu czasu poświęconego kontaktom, intensywności emocjonalnego zaangażowania, intymności i obowiązywania relacji wzajemności w kontaktach²⁴. Znowu pojawia się zatem aspekt subiektywności przy przeprowadzaniu pomiarów. O ile bowiem można jeszcze obiektywnie skwantyfikować częstotliwość i czas trwania kontaktów, o tyle jest to już niemożliwe w przypadku badania ich emocjonalnej intensywności czy poziomu intymności. Ostatnie dwie zmienne muszą być zatem mierzone w sposób nie-

²² *Ibidem*, s. 152.

²³ *Gesellschaft und Gemeinn. Sozialkapital im internationalen Vergleich*, red. R.D. Putnam, Gütersloh 2001, s. 29.

²⁴ B. Grüb, *op. cit.*, s. 148.

bezpośredni, z uwzględnieniem aspektu subiektywności. Silne i słabe powiązania w ramach sieci kontaktów zostały określone przez Marka Granovettera mianem *strong* i *weak ties* („silne” i „słabe więzi”)²⁵. „Słabe więzi” cechują się jego zdaniem niewielkimi nakładami czasu poświęconego kontaktom, ich niewielką emocjonalną intensywnością i intymnością oraz ograniczonym zaufaniem i takim obowiązywaniem normy wzajemności. „Silne więzi” charakteryzują się zaś dużymi nakładami czasu poświęconego kontaktom, ich znaczną emocjonalną intensywnością i intymnością oraz dużym wzajemnym zaufaniem aktorów i obowiązywaniem normy wzajemności w kontaktach. Pomiar zmiennej określającej siłę powiązań w ramach sieci kontaktów („silne” i „słabe więzi”) umożliwia także określenie oddziaływania kapitału społecznego w innych wymiarach aktywności społecznej. Mianowicie „słabe więzi” tworzą częściej „mosty” i umożliwiają integrację różnych grup społecznych. Przez to *weak ties* spełniają funkcję społeczno-integracyjną. „Słabe więzi” wiążą się także z przepływem dużej ilości informacji (co spowodowane jest dużym rozmiarem sieci kontaktów), przez to odgrywać one mogą bardzo ważną rolę w ich dyfuzji²⁶ („słabe powiązania mogą przykładowo być bardziej przydatne przy szukaniu pracy niż silne powiązania, ponieważ wykraczają poza obszar społeczny bezpośrednio dostępny danemu aktorowi”²⁷). Następną zmienną struktury społecznej sieci, która może być mierzona za pomocą strukturalnej analizy sieciowej, są poszczególne pozycje aktorów w ramach sieci kontaktów. Pozycje aktorów mogą być ustalane za pośrednictwem takich kryteriów jak: dostęp do informacji, liczba kontaktów, potencjał wpływu *etc.* Struktura sieci i sposób przepływu informacji tworzą zatem swego rodzaju zasoby, które określają pozycje poszczególnych aktorów. Z tych pozycji wynikają zaś określone profity. Uprzywilejowaną pozycją jest na przykład pozycja „brokera”. Dzięki spełnianiu funkcji pośrednika „broker” ma bowiem możliwość aranżowania kontaktów między indywiduami, które bez jego pomocy nie mogłyby ich nawiązać. Im więcej kontaktów ma „broker”, tym większe są jego szanse na odniesienie korzyści z tego tytułu. Im jednak bardziej homogeniczna jest dana grupa społeczna i im silniejsze są w jej ramach powiązania między jednostkami, tym mniejsze są szanse na objęcie funkcji „brokera” i czerpania profitów z tego tytułu²⁸. Jak już bowiem powiedziano, „słabe więzi” ze względu na potencjalnie duże rozmiary budowanych na nich sieci kontaktów łączą się z przepływem dużej ilości informacji i dlatego też oferują lepszy dostęp do nich niż sieci kontaktów typu *strong ties*. Dostęp do sieci kontaktów odzwierciedlający ich otwartość stanowi kolejny parametr definiujący kształt struktury sieci kontaktów. Jest on też zmienną najprostszą do pomiaru, umożliwiającą określenie rozmiaru sieci. Dostęp do sieci kontaktów może także stanowić czynnik pozwalający na (do)określenie poziomu integracji społecznej

²⁵ *Gesellschaft und Gemeinsinn...*, s. 27.

²⁶ B. Grüb, *op. cit.*, s. 148–149.

²⁷ L. Vogt, *op. cit.*, s. 151.

²⁸ B. Grüb, *op. cit.*, s. 133–134.

w ramach sieci. Zmienna ta powiązana jest ściśle z kolejnym parametrem struktury sieci, tj. warunkami członkostwa w jej ramach. Obie zmienne zależą bowiem od tak zwanych kryteriów wejścia (*input criteria*) do sieci kontaktów. Ustalenie owych kryteriów oraz pomiar ich wpływu na liczbę członków sieci pozwala określić potencjalną jej wielkość. Bardzo istotny wpływ na charakter kapitału społecznego ma także stopień hierarchizacji i sformalizowania struktur sieci kontaktów. Kai Brauer w swojej pracy pt. *Bowling Together. Clan, Clique, Community und die Strukturprinzipien des Sozialkapitals*, dotyczącej koncepcji Roberta Putnama, stwierdza, że bezpośrednie osobiste kontakty i bliskie więzi w ramach słabo zhierarchizowanych, heterogenicznych sieci kontaktów stanowią dla Putnama najlepszą bazę do wykształcania się kapitału społecznego²⁹. Zapewniają one bowiem przede wszystkim skuteczność oddziaływania kapitału społecznego jako zasobu społeczeństwa obywatelskiego. Im wyższy jednak stopień hierarchizacji i formalizacji struktury sieci kontaktów, tym pozytywny wpływ kapitału społecznego jest bardziej ograniczony. „Współczynnik członkowski w hierarchicznie ustrukturyzowanych organizacjach (jak mafia czy instytucjonalny Kościół katolicki) jest negatywnie skorelowany z dobrym rządem”³⁰. Z pozytywnym oddziaływaniem słabo zhierarchizowanych sieci kontaktów powiązany jest także niski stopień formalizacji relacji w ich ramach. Wynika to przede wszystkim z tego, że nieformalne sieci kontaktów mogą spontanicznie kształtować się praktycznie wszędzie i w każdych okolicznościach, a jako *weak ties* spełniają one jednocześnie funkcję społeczno-integracyjną³¹. Putnam ubolewa nad tym, iż większość współczesnych prac badawczych zajmujących się problematyką kapitału społecznego koncentruje się na formalnych sieciach kontaktów, gdyż te łatwiej poddają się systematycznej analizie strukturalnej³². Uważa on, że z punktu widzenia rozwoju metod pomiaru kapitału społecznego korzystniej byłoby zająć się nieformalnymi sieciami jako miejscem powstawania kapitału społecznego pozytywnie sprzężonego ze społeczeństwem obywatelskim. Pomiar stopnia hierarchizacji i sformalizowania sieci kontaktów jest oczywiście łatwiejszy w przypadku silniej zhierarchizowanych i sformalizowanych struktur sieci. Samo porównanie procedur w ramach badanych sieci winno już bowiem dać odpowiedź na pytanie, które z nich są bardziej sformalizowane i zhierarchizowane w stosunku do pozostałych. Strukturalna analiza sieciowa umożliwia zatem pomiar komponentów tworzących struktury społeczne sieci kontaktów. Zgodnie z tym spojrzeniem teoretycznym charakter kapitału społecznego jest więc wypadkową różnych konfiguracji badanych zmiennych, które jednocześnie są elementami badanej struktury³³. W ten sposób badany kompleksowo

²⁹ K. Brauer, *Bowling Together. Clan, Clique, Community und die Strukturprinzipien des Sozialkapitals*, Berlin 2003, s. 265.

³⁰ *Ibidem*, s. 175.

³¹ L. Vogt, *op. cit.*, s. 151.

³² *Gesellschaft und Gemeinsinn...*, s. 25.

³³ A. Biedermann, *op. cit.*, s. 36.

charakter struktury sieci jest odzwierciedleniem określonej formy kapitału społecznego. Ta zakorzeniona strukturalnie perspektywa badawcza określana jest w literaturze przedmiotu mianem „perspektywy socjocentrycznej” (bazującej na sieciach) w badaniu kapitału społecznego³⁴.

Metoda niebezpośredniego pomiaru zmiennych kapitału społecznego — opisowa

Oprócz „perspektywy socjocentrycznej” w literaturze naukowej funkcjonuje także tak zwana perspektywa zorientowana na aktora (bazująca na relacjach) w badaniu kapitału społecznego. Wedle tego spojrzenia teoretycznego sieci kontaktów oferują poszczególnym aktorom możliwość budowania spersonalizowanego kapitału społecznego przez strategiczny dostęp do osób dysponujących określonymi zasobami. „Kapitałem są zatem zasoby, do których uzyskuję dostęp poprzez relacje z innymi. Poprzez budowanie kontaktów z innymi osobami uzyskuję dostęp do zasobów pozostających w ich dyspozycji — na przykład informacji, zdolności, umiejętności, kompetencji”³⁵. Zgodnie z tą perspektywą badaniu powinny zostać poddane konkretne relacje między jednostkami, które wiążą się z określonymi bądź potencjalnymi korzyściami dla aktorów. Pomiar uwzględniający ewentualne korzyści z relacji jest jednak także kompleksowy. Wynika to z faktu, że wiele relacji zakorzenionych w strukturach społecznych samo w sobie ma charakter kapitału społecznego i dlatego też muszą być badane także jako elementy strukturalne. Poza materialnymi i finansowymi korzyściami wynikającymi z relacji większości korzyści nie daje się nominalnie zbilansować³⁶. Z tego też względu ta perspektywa badawcza nie oferuje żadnej jednolitej skali pomiaru korzyści „w sensie jednoznacznie wyższej lub niższej wartości generowanej przez określoną relację”³⁷. Utrudnia to oczywiście przeprowadzanie pomiarów. Jak już powiedziano, zmienne określające charakter kapitału społecznego, które wyrastają ze struktur społecznych i pozytywnie wpływają na motywacje aktorów działających w ramach sieci, mogą być badane jedynie w sposób niebezpośredni, a określenie i zaszeregowanie ich właściwości odbywać się może tylko w formie opisowej. Najważniejsze z nich są dwa z trzech podstawowych komponentów kapitału społecznego — tj. zaufanie i normy społeczne (ze szczególnym uwzględnieniem norm wzajemności)³⁸.

Zaufanie jest zmienną stosunkowo dobrze poddającą się systematyzacji. Poszczególne rodzaje relacji opartych na zaufaniu można sklasyfikować w dwóch podstawowych grupach — tj. relacji opartych na zaufaniu „binarnym” oraz opar-

³⁴ R. Burt, *Structural Holes. The Social Structure of Competition*, Cambridge 1992, s. 18.

³⁵ L. Vogt, *op. cit.*, s. 138.

³⁶ B. Grüb, *op. cit.*, s. 134.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ A. Biedermann, *op. cit.*, s. 38.

tych na zaufaniu „zgeneralizowanym” („uogólnionym”). Oczywiście najpowszechniejsze są relacje oparte na zaufaniu „binarnym”. Te z kolei można podzielić na relacje oparte na zaufaniu „nietrwałym” lub „przejściowym” (*fragiles*) oraz „trwałym” (*festes*). Relacje oparte na zaufaniu „nietrwałym” charakteryzują się krótkotrwałymi interakcjami bazującymi na określonych korzyściach, uzyskiwanych w krótkich przedziałach czasowych. Relacje oparte na zaufaniu „trwałym” bazują natomiast na długotrwałych sprawdzonych stosunkach i mają na celu uzyskiwanie korzyści w dłuższej perspektywie czasowej³⁹. Dążenie do odniesienia szybkich korzyści w odniesieniu do relacji opartych na zaufaniu („przejściowym”) pozwala się stosunkowo łatwo zoperacjonalizować. Zmienna zależna czasu umożliwia bowiem wyselekcjonowanie tych spośród kontaktów, które nagrodzone zostały uzyskaniem określonych gratyfikacji bez konieczności inwestowania w długotrwałe relacje. W przypadku relacji opartych na „trwałym” zaufaniu przeprowadzenie pomiaru jest trudniejsze, gdyż musi on zawsze uwzględniać dany kontekst społeczny określający wpływ innych zmiennych powodujących wykształcanie się długotrwałego zaufania. Jak już powiedziano, pomiar relacji zakorzenionych w strukturach społecznych uwzględniać musi fakt, że niejednokrotnie same w sobie mają one charakter kapitału społecznego, w związku z czym badane muszą być jednocześnie także same struktury społeczne. W przypadku relacji opartych na zaufaniu w grę wchodzić mogą takie elementy struktury społecznej, jak na przykład siła powiązań w ramach sieci kontaktów czy poszczególne pozycje aktorów w tej sieci. Mają one bowiem bardzo istotny wpływ na wykształcenie się zaufania jako takiego. Pozytywny wpływ na wykształcanie się „zgeneralizowanego” („uogólnionego”) zaufania mają w tym kontekście niewątpliwie „słabe więzi” (*weak ties*).

Im bowiem więcej słabych więzi w systemie społecznym, tym większe prawdopodobieństwo, że dana jednostka nawiąże kontakt z tzw. jednostką pośredniczącą, która z kolei jest w stanie potwierdzić bądź podważyć wiarygodność trzeciej jednostki, z którą pierwsza chce nawiązać współpracę⁴⁰.

W takich sytuacjach powstaje tak zwany łańcuch zaufania, w którym jednostka pośrednicząca pełni rolę „informanta”. Liczba potencjalnych jednostek pośredniczących jest pozytywnie skorelowana z liczbą oraz zawartością *weak ties*. Powoduje to wykształcanie się „uogólnionego” zaufania w systemie społecznym. „Słabe więzi” i jednostki pośredniczące mają zatem pozytywny wpływ na funkcjonowanie mechanizmu „uwiarygodniania” reputacji⁴¹.

Kolejną zmienną określającą charakter kapitału społecznego, badaną w sposób opisowy, są normy⁴². Normy społeczne określają, które zachowania oceniane są przez daną społeczność jako pożądane, a które jako niepożądane. Określają one powszechnie uznane wiążące reguły postępowania, niezbędne do harmonijnego

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ B. Grüb, *op. cit.*, s. 149.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

współzycia członków danej społeczności. W sposób niebezpośredni określają one zatem także charakter relacji pomiędzy jednostkami w ramach sieci kontaktów. Szczególne znaczenie dla koncepcji kapitału społecznego mają, jak już powiedziano, normy wzajemności. Pomiar tej zmiennej kapitału społecznego musi więc uwzględniać właściwości tych norm. Normy społeczne tworzące kapitał społeczny mogą być badane przez pryzmat ich przestrzegalności. Stopień przestrzegania norm społecznych nie daje się jednak łatwo skwantyfikować. Nie każde bowiem zachowanie ze względu na ogólność norm daje się przyporządkować do kategorii przestrzegalności bądź nieprzestrzegalności danej normy społecznej. Wpływ norm społecznych na wykształcanie się kapitału społecznego nie zawsze może być również jednoznacznie określony. Normy społeczne nie mogą być zatem badane w oderwaniu od struktur społecznych. W tego typu pomiarach musi być zawsze uwzględniany społeczny kontekst badania.

Metody pomiaru kapitału społecznego — wymiar aplikacyjny

Kapitał społeczny można więc badać zarówno za pośrednictwem struktur społecznych go tworzących, jak i w sposób deskryptywny, koncentrując się na charakterze relacji pomiędzy aktorami w ramach sieci kontaktów, ze szczególnym uwzględnieniem takich elementów kapitału społecznego jak zaufanie i normy wzajemności. Wybór metody badawczej zależy od konkretnych potrzeb poznawczych. Dobór badanych zmiennych warunkowany jest z kolei określonym kontekstem społecznym pomiaru oraz przedmiotem badania. Nie można także zapominać, że kapitał społeczny jest konstruktem wielowymiarowym, który ujawnia swoje działania na wielu różnorodnych płaszczyznach, a te z kolei przenikają się wzajemnie i oddziałują na siebie, co znajduje swoje odzwierciedlenie także na płaszczyźnie badawczej. Dobrym tego przykładem jest metoda badawcza zastosowana przez Henka Flapa. W swoich badaniach nad kapitałem społecznym skoncentrował się on mianowicie na takiej jego formie, która bazuje przede wszystkim na zobowiązaniach i oczekiwaniach — a więc na zasadzie wzajemności⁴³. Aby zoperacjonalizować zmienne zależne, Flap sformułował trzy wielkości pomiarowe — liczbę osób mogących (potencjalnie) pomóc jednostce w ramach sieci, siłę powiązań w ramach tychże sieci, która przekłada się bezpośrednio na zakres udzielanej pomocy, oraz dostęp do zasobów, jaki uzyskuje dana jednostka dzięki kontaktom z innymi jednostkami. W badaniu zostały zatem zbadane jednocześnie elementy struktury społecznej kapitału społecznego oraz charakter relacji pomiędzy jednostkami w jej ramach.

⁴³ H. Flap, *No Man Is an Island. The Research Program of a Social Capital Theory*. Paper presented at the Workshop on Rational Choice and Social Networks, Jan. 1995, Nias, Wassenaar.

Innym przykładem zastosowania metody pomiaru kapitału społecznego, która łączy w sobie zarówno „perspektywę socjocentryczną”, jak i „zorientowaną na aktora”, jest badanie przeprowadzone przez Saxtona i Bensona⁴⁴. Badacze ci sformułowali pytanie badawcze: Czy społeczeństwa charakteryzujące się wysokim poziomem kapitału społecznego odznaczają się także szybszym przyrostem organizacji sektora non profit? Aby uzyskać na nie odpowiedź, posłużyli się pomiarem obejmującym następujące zmienne: łączące więzi społeczne, zaangażowanie polityczne, stopień dobrowolnego zaangażowania jednostek, zaangażowanie obywatelskie, nieformalna socjalizacja oraz poziom zaufania społecznego.

Istnieją zatem różne metody pomiaru kapitału społecznego, które bazują albo na strukturach społecznych, albo na charakterze relacji między aktorami w ramach sieci kontaktów. Decydującym kryterium wyboru metody jest kontekst społeczno-polityczny, w jakim dokonuje się pomiaru. Ma on bowiem bardzo istotny wpływ na oddziaływanie kapitału społecznego oraz określa sposób pomiaru poszczególnych zmiennych.

Jakie znaczenie ma zaś samo badanie kapitału społecznego? Według Roberta Putnama kapitał społeczny jako „klucz do funkcjonowania demokracji”⁴⁵ ma być swoistym remedium na podstawowe zagrożenie stojące przed współczesnymi systemami demokratycznymi. Są nim według Putnama spadek zaangażowania obywatelskiego związany z atomizacją życia we współczesnych społeczeństwach oraz spowodowany nim zanik cnót obywatelskich. Budowanie kapitału społecznego ma natomiast zapewnić aktywność obywatelską w ramach sieci społecznego zaangażowania, zwiększanie zaufania społecznego oraz wzmacnianie postaw zorientowanych na wartości wspólnotowe czy też cnoty obywatelskie (*civic virtues*). Aby móc jednak stwierdzić, na jakim etapie rozwoju obywatelskiego znajduje się dana wspólnota obywatelska, niezbędne jest skwantyfikowanie stopnia rozwoju poszczególnych jej komponentów. To właśnie umożliwiają zaprezentowane powyżej metody pomiaru kapitału społecznego.

Bibliografia

- Biedermann A., *Die strategische Bedeutung Sozialen Kapitals. Eine Untersuchung auf der Ebene interorganisationaler Beziehungsnetzwerke*, Hamburg 2007.
- Bourdieu P., *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, red. J.G. Richardson, New York 1986.
- Brauer K., *Bowling Together. Clan, Clique, Community und die Strukturprinzipien des Sozialkapitals*, Berlin 2003.
- Burt R., *Structural Holes. The Social Structure of Competition*, Cambridge 1992.
- Coleman J., *Foundations of Social Theory*, Cambridge 1990.
- Coleman J., *Social Capital in the Creation of Human Capital*, „American Journal of Sociology” 94, 1988.

⁴⁴ B. Grüb, *op. cit.*, s. 141.

⁴⁵ R.D. Putnam, *Demokracja w działaniu...*, s. 185.

- Dziewięcka-Bokun L., *Społeczeństwo obywatelskie jako fundament kapitału społecznego*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny. Wybrane problemy teorii i praktyki*, red. D. Moroń, Wrocław 2009.
- Euler M., *Soziales Kapital. Ein Brückenschlag zwischen Individuum und Gesellschaft*, Oldenburg 2006.
- Flap H., *No Man Is an Island, The Research Program of a Social Capital Theory*. Paper presented at the Workshop on Rational Choice and Social Networks, Jan. 1995, Nias, Wassenaar.
- Fukuyama F., *Zaufanie: kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, przeł. A. i L. Śliwa, Warszawa-Wrocław 1997.
- Gabriel O.W. et al., *Sozialkapital und Demokratie. Zivilgesellschaftliche Ressourcen im Vergleich*, Wien 2002.
- Gesellschaft und Gemeinsinn. Sozialkapital im internationalen Vergleich*, red. R.D. Putnam, Gütersloh 2001.
- Grüb B., *Sozialkapital als Erfolgsfaktor von Public Private Partnership*, Berlin 2007.
- Halpern D., *Social Capital*, Cambridge 2005.
- Mayer M., *Soziales Kapital und Stadtentwicklungspolitik — ein ambivalenter Diskurs*, [w:] *Bürgergesellschaft, soziales Kapital und lokale Politik. Theoretische Analysen und empirische Befunde*, red. M. Haus, Opladen 2002.
- Moroń D., *Aktywność w trzecim sektorze jako jeden z wymiarów kapitału społecznego*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny. Wybrane problemy teorii i praktyki*, red. D. Moroń, Wrocław 2009.
- Moroń D., *Kapitał społeczny — próba definicji*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny. Wybrane problemy teorii i praktyki*, red. D. Moroń, Wrocław 2009.
- Putnam R.D., *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York 2000.
- Putnam R.D., *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków 1995.
- Vogt L., *Das Kapital der Buerger. Theorie und Praxis zivilgesellschaftlichen Engagement*, Frankfurt-New York 2005.